

О. О. Маслов (сміт Шалигине Сумської обл.)

Втрати радянського генералітету в боях 1941—1944 рр. в Україні

І досі залишається дискусійним питання про людські втрати колишнього СРСР та його збройних сил у Великій Вітчизняній війні.

Особливу секретність, яка зумовлювалася прагненням приховати справжню ціну перемоги у війні, становили до недавня цифрові матеріали про безповоротні втрати в офіцерському корпусі радянських збройних сил, насамперед серед його старшого та вищого складу. Лише через п'ятдесят років після початку війни Міністерство оборони СРСР під тиском громадської думки знайшло за можливе опублікувати у «Военно-историческом журнале» деякі матеріали, які стосувалися втрат серед генералітету¹⁻². На жаль, ці відомості, представлені Головним управлінням кадрів (ГУК) згаданого міністерства, містять чимало істотних неточностей³.

Автор даного повідомлення ставив собі за мету на основі архівних джерел показати втрати, що їх зазнав радянський генералітет у ході воєнних дій на території України в 1941—1944 рр., розкриваючи цю трагічну тему як на конкретних прикладах, так і на цифровому, в тому числі узагальнюючому, матеріалі.

В Україні протягом перших 13 місяців війни бойові втрати радянського генералітету були відчутними. Вони становили близько 35 % загальних бойових втрат генеральського корпусу за вказаний період. Це пояснюється надзвичайно жорстокими формами боротьби з потужною воєнною машиною противника на Південно-Західному стратегічному напрямку, недостатньою підготовленістю до відсічі агресорові дислокованих на Україні військ, як і всієї армії, з вини Сталіна, постійним некомпетентним втручанням останнього в хід бойових операцій на Україні та рядом інших обставин. Часто причиною високих втрат були помилки, недостатня компетентність самих генералів.

Першим радянським генералом, який загинув на фронті, був командир 22-го механізованого корпусу Семен Михайлович Кондрусев — здібний, енергійний командир, у біографії якого відбилися віхи історії країни, становлення й розвитку Червоної армії. Уродженець с. Епішево Смоленської області він з дитячих літ змушений був працювати. В 1914 р. переїхав до Петрограда. Спочатку був двірником, потім — робітником на електротелеграфному заводі «Гесслер». У 1915—1917 рр. працював на Софіївських рудниках у Донбасі кріпильником та коногоном.

Вступивши у Червону армію, був командиром взводу, відзначився в боях проти військ генерала Краснова та Польщі.

У 20—30-ті роки вдосконалював командирські якості. Закінчив стрілецько-тактичні курси «Постріл» у Москві, став полковником. У серпні

1936 р. в складі групи командирів Червоної армії на чолі з К. О. Мерецьковим був присутній на маневрах чехословацької армії⁴. З 1938 р. виконував обов'язки командира 81-ї стрілецької дивізії (Київський особливий військовий округ), яка невдовзі добилася значних успіхів у бойовій і політичній підготовці⁵. В одній з передвоєнних атестацій відзначалося, що навчання військ під керівництвом Кондрусева «проходять з толком і повчально»⁶. У грудні 1939 р. комбрига Кондрусева направили на радянсько-фінляндський фронт командиром 62-ї стрілецької дивізії.

У травні 1940 р. при переатестації вищого командного складу збройних сил на генеральські військові звання комдив Кондрусев був представлений командуванням 15-го стрілецького корпусу і 5-ї армії до звання «генерал-лейтенант»⁷. Однак замість цього 4 червня 1940 р. йому присвоїли звання «генерал-майор». Це було своєрідним відлунням необґрунтованих підозр і вигаданих звинувачень на його адресу, що мали місце в 1938 р.

22 червня 1941 р. 22-й мехкорпус (оперативно підпорядкований 5-й загальновійськовій армії), не будучи до кінця відмобілізованим, рушив назустріч ворогові в напрямку державного кордону. Наступного дня в районі с. Олександрівки поблизу Володимира-Волинського обірвалося життя комкора: він був убитий осколком ворожого снаряда. Учасник бою майор О. О. Чурсін згадував: «Осколок потрапив йому в груди, вибив ордени разом із серцем, лишилась на кітелі тільки планка з медалі «20 лет РККА». Поховали С. М. Кондрусева у Києві на Байковому кладовищі.

У перші місяці війни командири вищої ланки нерідко змушені були безпосередньо на полі бою очолювати атаки ввірених їм частин, коли нерідко доходило до рукопашних сутичок. Саме так загинув на третій день війни в районі с. Березовичів на Волині командир 87-ї стрілецької дивізії П. Ф. Алябушев, похований у цьому ж селі. 29 червня в жорстокому зустрічному танковому бою поліг командир 12-ї танкової дивізії Т. А. Мишанін. Розшукати його могилу в районі бою під Ситним Ровенської області й досі не вдалося. Не дали результатів і серйозні зусилля щодо встановлення місця поховання командира 124-ї стрілецької дивізії П. Г. Сушого, смертельно пораненого під час відступу дивізії на житомирсько-київському напрямку на початку липня.

У серпні 1941 р. під Уманню та у вересні того ж року під Києвом розігралися великі трагедії — дві з ряду тих, що випали на долю збройних сил СРСР у початковий період війни. Радянські війська втратили кількох генералів у катастрофі, яка спіткала 6-у й 12-у армії Південного фронту в районі Умані. Серед них були командир 15-ї мотострілецької дивізії М. Н. Белов та командуючий артилерією 6-ї армії Г. І. Федоров. Безвісти пропав тоді й командуючий артилерією 12-ї армії В. В. Владимиров. Неодноразові спроби ГУК МО колишнього СРСР з'ясувати його долю результатів не дали. Белова поховали в с. Підвисоке на Кіровоградщині, неподалік від місця загибелі. Могили ж двох інших воєначальників не знайдені.

Командир 173-ї стрілецької дивізії С. В. Верзін, будучи тяжко пораненим, щоб уникнути полону, покінчив життя самогубством. Він також похований у Підвисокому. Репресії та підозри кінця 30-х років не обминули стороною й цього командира. У серпні 1937 р. на партійних зборах 136-го стрілецького полку, котрим він командував, відзначалося, що «партбюро, членом якого був тов. Верзін, не достаньно організувало парторганізацію на ліквідацію решток шкідництва, за що партбюро було розпущено»⁸. Крім того, як зазначалося в одній з передвоєнних партійних характеристик Верзіна, він «допустив політичну короткозорість тим, що не зняв своєчасно лозунга

ворога народу Якіра «Снайпер — це боєць на вагу золота», за що був попереджений парторганізацією»⁹.

Вмер на полі бою від паралічу серця командир 24-го мехкорпусу В. І. Чистяков. На жаль, могила його, незважаючи на всі зусилля пошуковців та ветеранів корпусу, не знайдена. При спробі деблокувати оточене угруповання радянських військ дістав смертельне поранення, перебуваючи на своєму командному пункті в околицях м. Первомайська, командир 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії генерал-майор І. Є. Турунов¹⁰. Поховали його в Харкові.

Значних втрат зазнав генеральський корпус Червоної армії в ході Київської оборонної операції 1941 р. Наприкінці серпня приблизно в районі м. Щорс Чернігівської області обірвався бойовий шлях командира 266-ї стрілецької дивізії В. І. Неретіна. Обставини його загибелі й місце поховання продовжують залишатися невідомими. На початку вересня, піднімаючи бійців у штикову атаку поблизу м. Козельця, був убитий ворожою кулею командир 41-ї стрілецької дивізії Г. М. Мікушев. Могили ж з великими труднощами вдалося знайти лише через 25 років після загибелі генерала. Нині його останки покояться в Києві на Лук'янівському цвинтарі.

Поблизу легендарного урочища Шумейкового разом з командуючим Південно-Західним фронтом генерал-полковником М. П. Кирпоносом загинув, підіймаючи солдатів і офіцерів у відчайдушну штикову атаку, начальник штабу 5-ї армії генерал-майор Д. С. Писаревський, тіло якого лишилось на полі бою¹¹. Тут же місцевими селянами було знайдено після бою тіло вбитого начальника штабу Південно-Західного фронту В. І. Тупикова, який протягом короткого часу виявив великі здібності у керівництві військами. Загинув генерал героїською смертю — в його пістолеті не лишилося жодного патрона. При ньому знайшли також шкіряну офіцерську сумку з картою, 240 карбованців, наручний годинник з п'ятьма стрілками, а з документів — партійний квиток. Невдовзі після того як лінія фронту відсунулася далі від Шумейкового, селяни поховали в десятках братських могил усіх загиблих у тому бою радянських воїнів. А потім потай від фашистів сюди прийшли жителі сусідніх сіл та хуторів і разом із священником П. С. Моцним влаштували панахиду по вбитих — доблесних синах Батьківщини, які до кінця виконали свій священний обов'язок.

Пробиваючись з оточення під Києвом, загинув у районі сіл Городище — Калайдинці (Полтавщина) командир 66-го стрілецького корпусу Ф. Д. Рубцов. За спогадами очевидців, зокрема нині покійної Федорини Хомівни Перевал, німці привезли на машині тіло мертвого радянського командира, на якому були сині штани з широкими червоними смугами. Полоненим червоноармійцям вони наказали вирити могилу, в якій під наглядом німецьких солдатів та офіцерів і було поховане тіло цієї людини. Потім, мабуть враховуючи високий військовий чин загиблого і мужність, виявлену ним в останньому бою, солдати противника дали салют із стрілецької зброї, а на могилі встановили дерев'яний надгробок, на якому чорною фарбою було написано: «Російському генералові Рубцову за хоробрість». На основі цих відомостей, поданих у ГУК МО СРСР, останнє наказом № 50 від 24 червня 1966 р. внесло щодо долі Ф. Д. Рубцова такі уточнення: «Вважати загиблим 19 вересня 1941 р. і похованим у селі Калайдинці Полтавської області»¹².

Виходячи з оточення, загинули, також на Полтавщині, уродженець Білорусі, ветеран збройних сил СРСР, начальник тилу 26-ї армії І. І. Трутко та командир 24-ї стрілецької дивізії Т. К. Бацанов — учасник першої

світової і громадянської війн. Досі значиться таким, що пропав безвісти в дні боїв під Києвом начальник штабу 27-го стрілецького корпусу генерал-майор А. М. Смирнов¹³.

У жовтні полягли за Батьківщину командуючий 18-ю армією та командуючий артилерією цієї армії генерал-лейтенант А. К. Смирнов і генерал-майор артилерії О. С. Титов. У пам'ять про них села Попівка і Водяне Запорізької області, де вони загинули, перейменовані на Смирнове і Титове.

У надзвичайно складних умовах проходили для радянських військ бойові операції в період боротьби за Крим восени 1941 — влітку 1942 рр. Втрати сторін у живій силі й техніці були тут величезні. З радянських генералів тоді загинули: С. В. Борзилов — начальник автобронетанкового відділу 51-ї окремої армії (вбитий у вересні в той момент, коли він у районі Перекопу підіймав в атаку піхотинців); Д. І. Аверкін — начальник Бахчисарайського партизанського району, колишній командир 48-ї кавалерійської дивізії (убитий у грудні в бою з карателями, які оточили партизанський загін у районі Ялти).

В період героїчної оборони Севастополя віддали своє життя за Батьківщину два відомі на той час авіаційні воєначальники — заступник командуючого авіацією військово-морського флоту Ф. Г. Коробков та командуючий авіацією Чорноморського флоту М. О. Остряков. Вони загинули у квітні 1942 р., під час відвідання авіамаїстерень в районі бухти Круглої, які були піддані ворогом бомбардуванню з повітря. У червні 1942 р. їм посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У травні 1942 р., коли війська Кримського фронту зазнали нищівної поразки на Керченському півострові, поблизу с. Уварово було вбито під час авіанальоту противника командуючого 51-ю окремою армією генерал-лейтенанта В. М. Львова. Тіло командарма мало не лишилося на полі бою непохованим. З великими труднощами кільком офіцерам вдалося в тому сум'ятті і хаосі, що панували в притиснутих до моря військах, переправити його на інший берег Керченської протоки. Нині останки цього воєначальника покояться в Тбілісі.

Харківська битва, досить детально розглянута в науковій літературі, ввійшла в історію війни як така, що була програна військами Червоної армії в основному через грубі прорахунки радянського командування. Тоді, у травні 1942 р., під Харковом загинула велика кількість старших і вищих офіцерів, у тому числі 12 генералів: заступник командуючого Південно-Західним фронтом Ф. Я. Костенко, командуючі 6-ю, 57-ю арміями та армійською групою А. М. Городнянський, К. П. Подлас, Л. В. Бобкін (він був також і заступником командуючого Південно-Західним фронтом по кавалерії), начальник штабу та командуючий артилерією 57-ї армії А. Ф. Анісов і Ф. Г. Маляров, командир 21-го танкового і начальник штабу 6-го кавалерійського корпусів Г. І. Кузьмін та А. Б. Борисов (Шістер), командири 47-ї, 150-ї, 270-ї і 337-ї стрілецьких дивізій П. М. Матикін, Д. Г. Єгоров, З. Ю. Кутлін, І. В. Васильєв.

На кінець першого року війни Ф. Я. Костенко, А. М. Городнянський та К. П. Подлас були вже досить відомими воєначальниками. Інші з названих тут генералів також мали значний бойовий досвід і воювали з початку війни. Так, А. Ф. Анісов, будучи начальником штабу армії, характеризувався командуванням Південного фронту в 1942 р. як командир «в усіх відношеннях грамотний, культурний, витриманий, тактовний і дисциплінований»¹⁴. Щоправда, називався в цитованому документі й один істотний недолік атестованого: «старається все робити сам, що призводить

до знеособлення штабу та начальників родів військ»¹⁵. Кавалерійська група під командуванням А. Б. Борисова (Шістера), прориваючись з оточення під Києвом, знищила в одному з боїв близько 500 солдатів і офіцерів¹⁶. Г. І. Кузьмін відзначився вже в перші дні війни. Він, тоді ще полковник, командував 11-ю танковою дивізією, якій у липні 1941 р. вдалося відкинути за р. Прут частини двох піхотних дивізій противника, знищивши при цьому кілька сот ворожих солдатів і офіцерів та 15 танків¹⁷. Відзначаючи заслуги командира стрілецької дивізії З. Ю. Кутліна, командування 6-ї армії в лютому 1942 р. вказувало: «За вмiле й мистецьке командування дивізією в боях за Батьківщину, за великі втрати, завдані противникові при взятті Лозової, цілком гідний присвоєння звання генерал-майора»¹⁸.

Тривалий час головне управління кадрів Наркомату оборони СРСР не мало точних відомостей про долю генералів, які не вийшли з оточення під Харковом. Тому в 1942 р. всі вони були виключені зі списків армії як такі, що пропали безвісти. Лише з часом за допомогою найрізноманітніших свідчень з'явилась можливість внести істотні уточнення у визначення їхньої долі. Тепер усі вони, крім А. Ф. Анісова, вважаються загиблими в боях. Так, представником радянського командування, який виїздив у 1944 р. на здогадне місце загибелі А. М. Городнянського, було встановлено, що останній загинув і похований в районі хутора Орлиноярського Харківської області¹⁹. Останки генерала перепоховали, і вони покояться нині в Харкові на 1-у міському кладовищі. У 1945 р. на могилі встановлено пам'ятник. Цінну інформацію надали управлінню кадрів Наркомату оборони генерали О. О. Носков і М. П. Михайлов, які в 1945 р. повернулися з фашистського полону. Зокрема, перший з них повідомив, що бачив, як загинув Л. В. Бобкін. Це сталося 26 травня 1942 р. в районі с. Крутоярка Харківської області. Генерал був убитий німецькими автоматниками у той момент, коли він схилювся над трупом свого сина, скошеного під час бою ворожою кулею²⁰. О. О. Носков підтвердив також, що 27 травня 1942 р. загинув у бою А. Б. Борисов (Шістер)²¹. Зі слів М. П. Михайлова стало відомо, що І. В. Васильєв 25 травня був тяжко поранений у груди в районі с. Кам'янка, де, очевидно, й помер²², а Д. Г. Єгоров загинув того ж дня в районі с. Протопівка²³. Обидва генерали повідомили, що Ф. Я. Костенко загинув 26 травня²⁴.

В результаті тривалих пошуків вдалося встановити, що А. Ф. Анісов, аби уникнути полону, покінчив життя самогубством²⁵. Лише в червні 1986 р. наказом заступника міністра оборони СРСР № 153 Г. І. Кузьмін був виключений із списків збройних сил як такий, що загинув 28 травня 1942 р.²⁶ Однією з підстав для цього став лист у ГУК МО СРСР колишнього офіцера 21-го танкового корпусу В. К. Михальцова, де зазначалося, що під час виходу з оточення в ніч на 27 травня 1942 р. Кузьмін дістав тяжке поранення в живіт²⁷.

Надзвичайно складним і тривалим було з'ясування обставин загибелі та місце поховання К. П. Подласа, яке на жаль, не можна вважати остаточною. Найбільше, на наш погляд, заслуговує на увагу розслідування, проведене генерал-лейтенантом у відставці, кандидатом військових наук, доцентом Б. К. Колчигініним — уродженцем тих місць, де загинув К. П. Подлас. З'ясовуючи істину, він неодноразово бував на місці гаданих подій, використовував свідчення очевидців. У звіті про зроблену ним роботу, який зберігається у фондах краєзнавчого музею м. Ізюма Харківської області, зазначається, що в травні 1942 р. за 16—18 км на південний захід від Ізюма, в районі села Мала Комишеваха, поблизу хуторів Копанки та Андріївка,

німці оточили штаб 57-ї армії і деякі радянські частини. Після жорстокого бою, що тривав близько доби, оточена група, яку очолював генерал, була повністю знищена. На другий день після бою німці пішли в напрямку на Ізюм, а місцеві жителі приступили до поховання радянських воїнів. Тоді вони й виявили труп убитого генерала. Китель його був залитий кров'ю, кишені — вивернуті, голова — прострілена, з ніг — зняті чоботи, з правого боку лежав пістолет. Те, що це був генерал, підтвердили очевидці, за словами яких на кітелі вбитого знаходилися петлиці із зірками. Генерала поховали в окремій могилі на північний захід від хутора Копанки. У 1950 р. відбулося перепоховання останків радянських воїнів, що впали в тому бою. Їх прах, зокрема й генерала, перенесли в братську могилу в с. Мала Комишеваха. Цілком можливо, зазначає далі Б. К. Колчигін, що це був хтось інший з числа воєначальників, які загинули тоді під Харковом, оскільки ніхто не бачив документів убитого. Щоправда, є ще одне свідчення, яке підтверджує, що все ж це був К. П. Подлас. Знайшовся мешканець Ізюма, який під час описуваних подій жив на хуторі Копанки. Було йому тоді 15 років. Після пред'явлення йому фотокартки К. П. Подласа він 21 березня 1967 р. засвідчив таке: «Я, Бутовський Павло Іванович (м. Ізюм, вул. Урицького, 22-б), ознайомившись з фотографією генерал-лейтенанта Подласа Кузьми Петровича, підтверджую, що в травні 17—18 числа 1942 р. бачив цього генерала до початку бою поблизу хутора Копанки і після бою, коли він був уже вбитий. Німці не дозволяли ховати генерала 8—9 днів. Після дозволу генерал був похований у лісі на північний захід від хутора Копанки». На жаль, свідчення такого роду лише одне. Зберігається воно також в Ізюмському краєзнавчому музеї. Постановою Ізюмського райвиконкому К. П. Подласу посмертно присвоєно звання почесного громадянина Ізюмського району. В 1988 р. на місці нині не існуючого хутора Копанки відкрито невеличкий меморіал пам'яті славних синів Вітчизни, які полягли в тому жорстокому, нерівному бою²⁸.

Таким чином, безповоротні втрати радянського генеральського корпусу в період оборонних боїв, що велися в Україні у 1941—1942 рр., становили 38 чол., серед яких був 1 генерал-полковник, 5 генерал-лейтенантів і 32 генерал-майори. Звичайно, ще немало потрібно зробити, щоб гідно увічнити пам'ять цих доблесних захисників Батьківщини, які ціною свого життя стримували просування німецько-фашистських орд на Схід.

Наприкінці липня 1942 р. останній радянський солдат залишив українську землю, щоб знову повернутися сюди лише через п'ять довгих місяців тяжкої боротьби.

Визволення України, яке тривало з грудня 1942 до жовтня 1944 р. також коштувало радянським збройним силам численних жертв. Лише в західних областях України загинуло 527 тис. солдатів і офіцерів²⁹. Великими були й втрати серед генералів. Вони виявилися навіть більшими, ніж у перший період війни і становили 55 чол. Це пов'язано не тільки з довшою тривалістю бойових дій, а й з винятково впертою обороною противника, його частими спробами контрнаступу. Серед причин значних втрат не останнє місце займають недостатня підготовка радянським командуванням ряду операцій, особливо в матеріально-технічному відношенні, помилки в плануванні бойових дій. Якщо у генералів в 1941—1942 рр. не вистачало досвіду оборонних боїв, чому у військових академіях в останні роки перед війною майже не вчили, то у воєначальників другого періоду війни спочатку явно бракувало досвіду широких наступальних дій. Втрати зумовлювалися й надмірною централізацією керівництва воєнними діями в руках Сталіна,

який постійно втручався в оперативні і навіть тактичні питання. Так, він підганяв не лише з проведенням операцій, а й із взяттям окремих міст. Звідси — квапливі й невідготовлені дії радянського командування і, як правило, невиправдані втрати.

У січні 1943 р. в ході боїв за визволення східних районів республіки знаменитий рейд по тилах ворога провів 8-й кавалерійський корпус, перетворений тоді на 7-й гвардійський кавалерійський. В результаті вмілих дій радянських кіннотників було розладнано тиліві комунікації німців: висаджено в повітря 3 залізничні мости, водокачку, яка постачала водою залізничний вузол Дебальцеве, у 56 місцях пошкоджено залізничне полотно колій, що йшли до Дебальцевого³⁰. Однак і корпус зазнав при цьому тяжких втрат. Серед тих, хто в лютому 1943 р. не повернувся з рейду, були й заступник командира корпусу генерал-майор С. І. Дудко та командир 16-ї гвардійської кавалерійської дивізії генерал-майор М. М. Шаймуратов. На жаль, точні обставини їхньої загибелі та місця поховання через те, що бойові дії велися в тилу ворога, до кінця не з'ясовані.

Як відомо, невдало для військ Воронежського та Південно-Західного фронтів закінчилися операції під Харковом у лютому — березні 1943 р. З тих боїв не вийшли: командир 15-го танкового корпусу генерал-майор танкових військ В. О. Копцов — Герой Радянського Союзу, удостоєний цього звання за мужність, виявлену на Халхін-Голі у 1939 р., а також командири трьох гвардійських дивізій — 38-ї та 41-ї стрілецьких і 13-ї кавалерійської — генерал-майори О. О. Онуфрієв, М. П. Іванов, О. П. Серашев. 41-а гвардійська дивізія, переслідуючи ворога, відірвалася на значну відстань від сусідніх частин 6-ї гвардійської армії, зав'язала 18 лютого бої за станцію Синельникове, однак невдовзі сама була оточена противником, який завдав контрудару. Під час виходу з оточення, поліг як герой на полі бою М. П. Іванов. У тих боях було втрачено бойовий гвардійський прапор дивізії³¹. Три дні вперто обороняло район м. Барвінкове з'єднання О. О. Онуфрієва — мужнього, досвідченого командира, який раніше відзначився у битві за Москву, де він командував повітряно-десантною бригадою³². Втрати дивізії з грудня 1942 р. по 1 березня 1943 р. на харківському напрямку становили: вбитими — 1997, пораненими — 9740, обмороженими — 548, пропалими безвісти й полоненими — 336 чол. Щоправда, й ворогові дивізія завдала значних ударів. При відході дивізії О. П. Серашева в районі Дергачів на її штаб напала група з більш як 15 ворожих танків. Управління дивізії змушене було з боєм відступати під гарматним і кулеметним вогнем ворога, вибираючись мало не з-під гусениць танків³³. Тут і обірвалося життя ряду командирів цього з'єднання, у тому числі й Серашева. Похований він у Вовчанську на Харківщині.

У квітні-травні, коли бойові дії в Україні, як і на більшості ділянок радянсько-німецького фронту, набули позиційного характеру, було втрачено двох генералів, що мали немалий досвід ведення війни. На Південно-Західному фронті під час нальоту ворожої авіації загинув командуючий бронетанковими військами 6-ї армії О. В. Кукушкін (похований у м. Міллерово Ростовської області). Командир 34-го гвардійського стрілецького корпусу того ж фронту Г. В. Мухін був смертельно поранений осколком снаряда на своєму спостережному пункті в районі Лисичанська. Він помер 26 травня у московському госпіталі і похований у Москві.

Та життя багатьох здібних, енергійних командирів обривалося на війні не тільки від куль чи осколків. Величезне безперервне перенапруження моральних і фізичних сил підривало здоров'я людей, призводило до трагічних

наслідків. Саме це стало причиною смерті генерал-лейтенанта Ф. М. Харитонова, на долю якого випало немало випробувань. Учасник Вітчизняної війни з її початку, він пізнав гіркоту відступу від Дністра до пониззя Дону. З 9 вересня 1941 р. Харитонов — командуючий 9-ю армією Південного фронту. В ході Харківської битви основний удар противник обрушив на його армію, і вона, зазнавши великих втрат, відійшла. Головнокомандуючий Південно-Західним стратегічним напрямком маршал С. К. Тимошенко усунув Харитонова від командування і розпорядився віддати його до суду. Кілька днів провів генерал у Москві, пояснюючи свої дії. Врятувало його лише втручання генерал-полковника О. М. Василевського, який вважав, що провини М. Ф. Харитонова у відступі немає. Призначений командуючим тепер уже 6-ю армією Південно-Західного фронту він у лютому — березні 1943 р. брав участь у наступальних та оборонних боях під Харковом. І знову доля розпорядилася так, що ця армія зазнала великих втрат. Величезне нервово напруження різко погіршило стан здоров'я цього працелюбного, пунктуального воєначальника, вини якого в згаданих поразках, справді, не було: в обох випадках безперечно перевагу в силах і засобах мав противник. Генерала терміново евакуювали зі складу діючої армії в центральний військовий госпіталь, де він і помер 28 травня 1943 р.

Винятково важкими й кровопролитними були для військ Південного фронту в 1943 р. бої під час прориву сильно укріпленого рубежа противника на р. Міус. В них брала участь 33-я гвардійська стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора М. І. Селіверстова, смертельно пораненого на перших кілометрах української землі — на південь від м. Сніжне — у липні 1943 р. і похованого в Ростові-на-Дону. 28 липня приголомшений важкими втратами, що їх зазнали ввірені йому частини в боях на р. Сіверський Донець поблизу селища Баннівське (нині — м. Слов'яногорськ Донецької області), помер від розриву серця командир 79-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майор М. П. Батюк — легендарний герой Сталінграда, який обороняв з цією дивізією Мамаїв курган.

Швидко й остаточне визволення українських земель розпочалося наприкінці літа 1943 р. в ході Курської битви. Переслідуючи з упертими боями противника на харківському напрямку, Червона армія втратила у серпні трьох досвідчених воєначальників бронетанкових і механізованих військ: Г. Я. Антонова — заступника командира 4-го гвардійського танкового корпусу (похований у м. Гайвороні Белгородської області), М. П. Лебеда — заступника командира 5-го гвардійського механізованого корпусу (похований у Белгороді) та Д. Х. Черніска — командира 31-го танкового корпусу (похований у м. Богодухові Харківської області). Останній був убитий під час несподіваного артобстрілу на своєму спостережному пункті в районі м. Богодухова 18 серпня 1943 р. Того дня втрати корпусу становили 4 чол. убитими³⁴, серед яких виявився й комкор.

У м. Ізюмі височить величний пам'ятник генералові-танкісту П. В. Волоху. Він — командуючий бронетанковими й механізованими військами Південно-Західного фронту — загинув неподалік від цього міста наприкінці серпня. П. В. Волох — учасник боїв під Барвінковим на початку 1942 р., потім був начальником Головного управління формування та бойової підготовки бронетанкових військ Червоної армії, немало сприяв їх дальшому розвитку і зміцненню.

Наприкінці серпня 1943 р. війська п'яти радянських фронтів розпочали грандіозну битву за Дніпро, успішний підсумок якої став передумовою дальшого визволення Правобережної України. В єдиному бойовому пориві

рухалися тоді до сивого Славутича й золотоверхого Києва всі воїни — від рядового до генерала. Багато з них на цьому героїчному шляху зустріли свою смерть. З генералів першим, на самому початку Чернігівсько-Прип'ятської операції військ Центрального фронту, загинув під час авіанальоту противника досвідчений воєначальник, який перебував у діючій армії з початку війни, командир 9-го танкового корпусу генерал-майор танкових військ Г. С. Рудченко. Сталося це наприкінці серпня. Поховали генерала з усіма почестями в м. Глухові Сумської області, щойно визволеному від фашистів його військами. Після війни на могилі встановили пам'ятник, на якому золотими літерами викарбувано: «Генералу Г. С. Рудченку від вдячних глухівчан».

Під час бомбардування загинув у середині жовтня в м. Коропі на Чернігівщині командуючий артилерією 13-ї армії генерал О. Н. Панков, уродженець Оренбурзької області, який 16 вересня 1943 р. був нагороджений орденом Суворова II ступеня. Слід зазначити, що в ході стрімкого наступу до Дніпра радянські командири, на жаль, мало дбали про свою особисту безпеку. До того ж нерідко не вистачало часу, щоб добре обладнати спостережні та командні пункти, — фронт щоденно пересувався на захід. Цим пояснюються досить значні втрати серед командирів від наслідків дії ворожої авіації.

Слід особливо згадати про загибель на Лівобережжі двох командуючих арміями — генерал-лейтенантів П. П. Корзуна та О. І. Зигіна. Перший з них, будучи командуючим 47-ю армією Воронежського фронту, добрався 16 вересня автомашиною в одну з дивізій і підірвався на міні. Нині на його могилі в м. Гадячі на Полтавщині височить величний пам'ятник. О. І. Зигін — учасник першої світової і громадянської воєн — з початку Великої Вітчизняної командував дивізіями і рядом армій. Це був рішучий і високоосвічений командир. Коли в серпні 1941 р. в районі м. Великі Луки він, вийшовши з оточення, дізнався, що основні сили дивізії все ще залишаються у ворожому кільці, знову перейшов лінію фронту і вивів ці війська в розташування основних сил Червоної армії. 4-а гвардійська армія Воронежського фронту, якою командував генерал, визволяла у вересні 1943 р. Полтавщину. Тут, поблизу с. Кириаківка, обірвався бойовий шлях командарма — він також підірвався на міні.

13 вересня у бою неподалік від с. Перекоп Харківської області було вбито Героя Радянського Союзу (удостоєний цього звання в 1936 р. за мужність, виявлену в Іспанії) заступника командира 1-го механізованого корпусу Степового фронту Д. Д. Погодіна (похований у м. Володимирі).

Інший генерал — М. І. Зінькович — був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. Він командував 6-им гвардійським танковим корпусом і, виявляючи особисту мужність, одним з перших переправився на правий берег Дніпра. Тут, на невеликому плацдармі поблизу с. Григорівки (нині — Черкаської області), 24 вересня о 7 год. 30 хв. під час сильного бомбардування фашистською авіацією позицій корпусу він дістав смертельне поранення і того ж дня о 16 годині по дорозі в санчастину помер³⁵⁻³⁶. Похований М. І. Зінькович у Прилуках Чернігівської області.

Командир 23-ї стрілецької дивізії 47-ї армії Воронежського фронту О. Г. Корольов уміло організував 11 вересня 1943 р. форсування р. Псьол та бій за м. Гадяч. Розвиваючи наступ, частини цієї дивізії вийшли на 13 годину 24 вересня до східного берега Дніпра і в ніч з 25 на 26 вересня приступили до форсування річки³⁷. Було захоплено плацдарм на правому березі. Бої за його утримання мали надзвичайно жорстокий характер, і

дивізія зазнала великих втрат. 29 вересня загинув і її командир — О. Г. Корольов, який постійно перебував у бойових порядках піхоти³⁸. Вісім воїнів дивізії, в тому числі і її командир, були удостоєні за форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу³⁹. Нині селянський син з Ярославщини О. Г. Корольов спочиває вічним сном в українському селі Гельмязів Черкаської області, яке він разом з воїнами своєї дивізії визволив від фашистів.

Наприкінці вересня, після визволення Донбасу, смерть вирвала з лав Червоної армії члена Військової ради Південного фронту генерал-лейтенанта К. Я. Гурова, чиї заслуги в керівництві військами, особливо під час оборони Сталінграда, надзвичайно великі. Він несподівано помер від хвороби серця в с. Гусарка Запорізької області. Вищестояще командування прийняло рішення поховати генерала в Донецьку, а його серце віддати землі в Гусарці, недалеко від будинку, де він помер. Пізніше серце воєначальника було перепоховано в центрі села, на площі Свободи, де в пам'ять про це встановленоobelіск.

Успішно діяла при визволенні міста Нижньодніпровська наприкінці вересня 152-а стрілецька дивізія генерал-майора В. П. Каруни — учасника оборони Царицина в період громадянської війни. Незадовго до цього, у серпні 1943 р. дивізія під його керівництвом успішно форсувала р. Сіверський Донець. Дніпро виявився тим рубежем, якого бойовому генералу не судилося перейти. 30 вересня, в ході боїв за визволення Дніпропетровська, він, проводячи рекогносцировку місцевості, був смертельно поранений ворожим снарядом, який розірвався за два метри від нього⁴⁰. Помирав комдив у тяжких муках: осколки вп'ялися йому в голову, груди, живіт, перебили обидві ноги. Після визволення Дніпропетровська прах генерала перепоховали на меморіальному кладовищі міста.

Надзвичайний випадок, що безпосередньо стосувався генеральського складу, трапився на початку листопада 1943 р. на 4-у Українському фронті. Ідучи машинами, два відомі на той час воєначальники — командуючий військами 44-ї армії В. П. Хоменко та командуючий артилерією цієї армії С. О. Бобков, втративши орієнтацію на місцевості, проскочили передній край оборони своїх військ, опинилися в розташуванні противника й загинули⁴¹. Не маючи тоді достовірних відомостей про долю генералів, зниклих у напрямі розташування противника, Сталін відреагував на цей факт дуже хворобливо. Побоюючись добровільного переходу згаданих воєначальників на службу до фашистів, він наказав розформувати 44-у армію, а її частини і з'єднання передати до складу інших військових формувань. Немилість Верховного Головнокомандуючого впала й на керівництво 4-го Українського фронту. Останки цих двох генералів покояться нині в Мелітополі Запорізької області.

Від хвороби помер у листопаді 1943 р. начальник штабу артилерії 1-го Українського фронту генерал-майор артилерії М. С. Храбров, який пройшов через багато битв війни.

Успішно керував 218-ю стрілецькою дивізією в ході операцій по визволенню України генерал-майор С. Ф. Скларов. Дивізія відзначилася в боях за міста Ромодан і Київ, за що дістала почесне найменування «Ромоданівсько-Київська». Так, під Ромоданом у ворога було захоплено 300 тис. самих тільки мін і снарядів⁴². Командир дивізії за успішне дворазове форсування Дніпра став кавалером ордена Суворова II ступеня⁴³. Останніми для нього виявилися бої під Житомиром у грудні 1943 р., де військам 1-го Українського фронту довелося відбивати сильний контрудар противника, який

намагався знову повернути собі Київ. Під час нальоту ворожої авіації за 12 км від Житомира Склярів загинув⁴⁴.

Зовсім наприкінці 1943 р., 31 грудня о 10-й годині ранку, пострілом ворожого снайпера був убитий командир 209-ї стрілецької дивізії М. М. Івановський. Трапилося це в той момент, коли він ставив бойове завдання командирові 722-го стрілецького полку та командирам батальйонів у районі Малого Букрина, за 400 м від переднього краю ворожої оборони⁴⁵⁻⁴⁶.

Великих жертв коштували Червоній армії висадка її військ і перші бої на Керченському півострові Криму в жовтні 1943 — січні 1944 рр. Складовою частиною цих бойових дій стала знаменита Керченсько-Ельтигенська десантна операція військ Північно-Кавказького фронту при підтримці сил Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії. Ворог чинив відчайдушний опір, намагаючись за будь-яку ціну утримати Крим як важливий стратегічний плацдарм на південному крилі радянсько-німецького фронту. Проведені тоді десантні операції різного масштабу мали успіх насамперед завдяки мужності рядових радянських воїнів.

У ході бойових операцій під Керчу та Ельтигеном віддали своє життя командири з'єднань Б. М. Аршинцев, Л. В. Косоногов, Т. С. Кулаков. Усі вони за вміле керівництво ввіреними їм частинами та особисту мужність були відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 травня 1944 р. удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Частини 117-ї гвардійської стрілецької дивізії на 23 годину 1 листопада 1943 р. зосередилися на Таманському березі Керченської протоки і о 3 год. 00 хв. 2 листопада розпочали переправу на Керченський півострів у районі Ельтигена. 3 відправлених тоді 10 катерів, що мали перевезти особовий склад 335-го гвардійського стрілецького полку, один, де було 50 чол., — підірвався на морській міні, два — повернулися назад, не висадивши бійців через сильний вогонь противника. Висадження здійснили сім катерів, на яких знаходилося 300 бійців⁴⁷. Цей загін відразу ж вступив у бій з ворогом, відбиваючи численні контратаки його піхоти й танків. О 10. 00 того ж дня для підтримки воїнів, що оборонялися на плацдармі, було відправлено ще два катери, один з яких повернувся назад, не змігши висадити бійців, а другий підірвався на міні на півдорозі до місця висадки⁴⁸.

Невдовзі труднощі радянських воїнів, які знаходилися на плацдармі, стали ще більшими, оскільки з 8 по 17 листопада підкріплення до них не прибувало через відсутність транспорту⁴⁹. За період боїв на Керченському півострові з 2 до 15 листопада 117-а дивізія втратила: вбитими — 158, пораненими — 206 чол., ще 257 чол. потонули під час висадки десанту. Втрати противника за цей час становили більш як 800 солдатів і офіцерів убитими⁵⁰. 17 листопада, прямуючи на мотоботі в службових справах з плацдарму на Таманський півострів, загинув командир дивізії Л. В. Косоногов: мотобот підірвався на потужній морській міні. Разом з командиром загинув і ряд інших працівників штабу дивізії⁵¹.

339-а стрілецька дивізія під командуванням Т. С. Кулакова з 14 вересня 1943 р. вела вперті бої за прорив так званої «Голубої лінії» ворога на Кубані. Подолавши 11 добре укріплених проміжних рубежів противника, з'єднання на 6 год. 30 хв. 9 жовтня вийшло на західний берег Таманського півострова⁵². Цим самим Тамань було повністю очищено від ворога. В ніч на 6 листопада дивізія приступила до форсування Керченської протоки з висадженням десанту в районі Опасна — Єнікале. Переправлені до 8 листопада три полки дивізії повели наступ на Керч. Бої за місто набрали затяжного характеру. 16 листопада дивізія зробила спробу широкомасштабного насту-

пу на ворога, який, однак, скінчився невдало⁵³. Того дня на околиці Керчі під час авіанальоту противника загинув комдив Т. С. Кулаков⁵⁴.

Успішно керував висадженням десанту на Керченському півострові командир 55-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майор Б. М. Аршинцев. Перші групи десантників ступили на кримську землю між 3 і 6 годинами 11 листопада. В результаті тригодинного нічного бою радянські бійці здобули плацдарм площею 7 кв. км, а також захопили трофеї: 7 гармат, 20 кулеметів, дві прожекторні установки, 2 тис. мін, 5 тис. снарядів. Противник втратив убитими, пораненими й полоненими більш як 300 солдатів і офіцерів⁵⁵.

У ході боїв на Керченському півострові Б. М. Аршинцев стає командиром 11-го гвардійського стрілецького корпусу, до складу якого входила 55-та гвардійська стрілецька дивізія. А незабаром, 15 січня 1944 р., в районі висоти 115,5 поблизу Керчі внаслідок вибуху важкого фугасного снаряда за два метри від бліндажа, де знаходився спостережний пункт комкора, загинуло майже все управління корпусу, в тому числі й Аршинцев⁵⁶. Майже одночасно з ним при виконанні бойового завдання, пов'язаного із знищенням морських транспортів противника, загинув командир 2-ї гвардійської мінно-торпедної авіадивізії М. О. Токарев — генерал-майор авіації, Герой Радянського Союзу. Його штурмовик було збито вогнем зенітної артилерії в районі Євпаторії.

Початок 1944 р. ознаменувався в Україні новими тяжкими боями на всій лінії фронту, як на Лівобережжі, так і Правобережжі. І знову у вогні війни гинули рядові воїни та їхні командири. У січні невблаганна смерть забрала командира 9-ї гвардійської мехбригади В. В. Луппова (поліг під Житомиром, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу), командуючого бронетанковими і механізованими військами 1-го Українського фронту А. Д. Штевнева (не вийшов з боїв під Корсунь-Шевченківським), командира 24-ї гвардійської стрілецької дивізії П. І. Саксеева (убитий у районі Великої Лепетихи Херсонської області), заступника командуючого артилерією 1-го Українського фронту Д. І. Турбіна (загинув на захід від Києва), командира 93-ї гвардійської стрілецької дивізії В. В. Тихомирова (помер від хвороби).

18 лютого 1944 р. помер від ран командир 28-го гвардійського стрілецького корпусу генерал-майор Д. П. Монахов, похований у Дніпропетровську. 21 лютого у військовому госпіталі Москви помер від хвороби колишній командуючий 18-ю армією, щойно звільнений з цієї посади у зв'язку з тяжким станом здоров'я, генерал-полковник К. М. Леселідзе. Армія в той час вела бої на захід від Києва.

29 лютого в сутичці із загоном ОУН—УПА дістав смертельне поранення видатний радянський полководець, який вніс значний вклад у визволення України від німців, командуючий військами 1-го Українського фронту, генерал армії М. Ф. Ватутін⁵⁷.

У березні обірвався бойовий шлях у Вітчизняній війні двох відомих на той час восначальників: командирів 23-го танкового і 4-го гвардійського механізованого корпусів генерал-лейтенантів танкових військ Героя Радянського Союзу Ю. Г. Пушкіна і Т. І. Танасчишина. Перший з них загинув у ході Березнегувато-Снігурівської операції військ 3-го Українського фронту під час нальоту німецької авіації в районі Баштанки Миколаївської області. Т. І. Танасчишин також був убитий під час ворожого авіабомбардування на околиці м. Березівка Одеської області.

Дуже тяжкі бої довелося витримати 19—21 березня, обороняючи не-

великий плацдарм на правому березі Південного Бугу на північ від Миколаєва, війнам 4-ї гвардійської стрілецької дивізії. Стримуючи удар ворога, частини дивізії вперто захищалися, але змушені були відійти в річкові плавні, залиті весняною водою, і в таких умовах продовжувати нерівний бій. У ньому загинуло майже все командування дивізії, в тому числі й комдив Г. Ю. Кухарєв⁵⁸ — учасник оборони Москви, боїв за визволення Донбасу, Правобережної України. Спочатку не було можливості навіть поховати всіх, хто загинув у тих боях, оскільки їхні тіла лишалися в плавнях. Тіло Г. Ю. Кухарєва також з великими труднощами було знайдено в річці пізніше. Нині його прах спочиває в м. Нова Одеса Миколаївської області. Загальні втрати дивізії за три дні боїв становили: вбитими — 126, пораненими — 246, пропалими безвісти — 291 чол.⁵⁹ Лише незначній кількості воїнів вдалося врятуватися, переправившись під надзвичайно щільним вогнем противника на протилежний берег.

25 березня загинув в авіакатастрофі начальник штабу 38-ї армії А. П. Пилипенко, а на початку квітня помер від ран командир 3-го гвардійського стрілецького корпусу О. І. Бєлов.

Кровопротитними були бої за Крим у квітні — травні 1944 р. В ході їх загинули командири 26-ї артилерійської дивізії резерву головного командування та 214-ї штурмової авіадивізії генерал-майори М. В. Гапонов та І. П. Вилін. Штурмовик Іл-2, пілотований останнім, було збито в повітряному бою під час бомбардування аеродрому противника на мисі Херсонес. З великими труднощами генералові вдалося дотягнути на підбитому літаку до лінії фронту, де за 800 м на північний схід від Охари — Каралез штурмовик врізався в гору. Тут же І. П. Виліну була подана перша медична допомога партизанами та лікарем стрілецької дивізії Червоної армії⁶⁰. Врятувати життя восначальника в сімферопольському госпіталі, куди його доставили, не вдалося. Помер він о 12-й годині дня 19 квітня в тяжких муках: у нього був перелом черепа, ребер і грудини, відкритий перелом правої гомілки, травматичний шок, крововилив у мозок⁶¹. Поховали генерала Виліна в Сімферополі. Його іменем у Криму названі населені пункти.

У травні — червні 1944 р. загинули три генерали. У Станіславській (нині — Івано-Франківській) області було вбито начальника тилу 38-ї армії С. Т. Васильєва, під Луцьком — командира 61-го стрілецького корпусу О. М. Ільїна. Загинув також старший помічник генерал-інспектора з бомбардувальної авіації інспекції ВПС Червоної армії І. Т. Батигін, який перебував у відрядженні в діючій армії. Від хвороби в цей період помер один генерал — заступник командуючого Київським корпусним районом ППО П. Я. Яковлєв.

В ході боїв у Західній Україні загинув член Військової ради 1-ї гвардійської армії І. В. Васильєв, убитий 7 серпня 1944 р. при артобстрілі під Дрогобичем і похований у цьому ж місті. Посмертно він удостоєний звання Героя Радянського Союзу за великий вклад у розгром німецько-фашистських загарбників.

Останній у сумному списку загиблих на території України генералів — командуючий військами Одеського військового округу генерал-полковник І. Г. Захаркін, який загинув в автомобільній катастрофі. Герой битви за Москву, він похований в Одесі.

Таким чином, загалом безповоротні втрати радянського генеральського корпусу в 1941—1944 рр. на Україні становили 93 чол. Це — п'ята частина всіх втрат, що їх зазнав радянський генералітет в 1941—1945 рр. Бойові

втрати становили 90 чол., тобто майже 30 % відповідних втрат генералітету за весь період війни. При цьому загинули в боях і померли від ран, одержаних під час бойових дій, 78 воєначальників; пропали безвісти — 2; покінчили життя самогубством, щоб не потрапити в полон — 2; померли від хвороб — 8⁶²; загинули внаслідок нещасних випадків — 3. Серед них — 1 генерал армії, 3 генерал-полковники, 15 генерал-лейтенантів, 74 генерал-майори. Вони були представниками таких родів військ: 66 загальновійськових командирів, 11 — артилерії, 11 — танкових військ, 5 — авіації. За посадами, що їх ці люди займали в армії, втрати розподілилися так: 2 командуючих фронтами, 4 заступники командуючих фронтами, 1 начальник штабу фронту, 1 член Військової ради фронту, 1 заступник командуючого ВПС ВМФ, 1 командуючий ВПС флоту, 1 помічник генерал-інспектора з бомбардувальної авіації, 1 командуючий військами округу, 1 заступник командуючого артилерією фронту, 7 командуючих арміями, 11 заступників командуючих арміями, 3 начальники штабів армій, 1 командуючий армійською групою, 15 командирів корпусів та ін.

Втрати генеральського корпусу в основних битвах і операціях на території України мають такий вигляд:

Битва за Дніпро 1943 р.— 14 чол.

Харківська битва 1942 р.— 12 чол.

Київська оборонна операція 1941 р.— 9 чол.

Уманська оборонна операція 1941 р.— 6 чол.

Прикордонні бої 1941 р.— 3 чол.

Бєлгородсько-Харківська операція 1943 р.— 3 чол.

По 2 генерали загинули під час Севастопольської оборони 1941—1942 рр., Дебальцевського рейду 7-го гвардійського кавкорпусу 1943 р., Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943 р., Харківських оборонної та наступальної операцій 1943 р., Корсунь-Шевченківської та Кримської операцій 1944 р. В інших операціях втрати були незначними або ж їх не було зовсім.

Більшість полеглих у боях на Україні воєначальників народилася в Росії. Були серед них також українці, білоруси, грузини, євреї, башкири, татари... Український народ ніколи не забуде їх імена.

¹⁻² Воєнно-ист. журн.— 1991 № 6.— С. 75—76.

³ За неостаточними поки що підрахунками автора, помилковими є, наприклад, такі дані: 1) загальна кількість втрат занижена не менш як на 40 чол. (не 421, а не менш як 460); 2) неправильно вказано кількість осіб, удостоєних звання Героя Радянського Союзу (їх не 52, а понад 60); 3) загинуло й померло в період війни не 4, а 6 генерал-полковників; 4) на мінах підірвалося не 11, а не менше 20 чол. С й багато інших зауважень щодо цифр, наведених у цій публікації. У зв'язку з цими зауваженнями, надісланими автором у редакцію «Воєнно-історического журналу», остання визнала за необхідне припинити в жовтні 1991 р. публікацію поіменного списку безповоротних втрат генералітету і знову направити його на доопрацювання (тепер цим займається вже головне управління кадрів Об'єднаних Збройних Сил СНД). Як повідомили автору в листопаді 1991 р., управління проводить повторний обрахунок всіх опублікованих у журналі даних.

⁴ Центр. арх. Об'єднаних Збройних Сил СНД (м. Подольськ Московської обл.), інв. № 566 989, арк. 11 (далі — ЦА ОЗС. Кол. ЦАМО СРСР).

⁵ Там же, арк. 21, 23.

⁶ Там же, арк. 11.

⁷ Там же, арк. 22.

⁸ Там же, інв. № 1598047, арк. 34.

⁹ Там же, арк. 39.

¹⁰ Там же, ф. 169 сд, оп. 1, сир. 19, арк. 11.

¹¹ Там же. Картотека безповоротних втрат офіцерського складу в 1941—1945 рр. Облікова карта генерал-майора Д. С. Писаревського.

¹² З обліково-послужної карти (ОПК) генерал-майора Ф. Д. Рубцова (ГУК Об'єднаних збройних сил СНД).

¹³ Із ОПК генерал-майора А. М. Смирнова.

¹⁴ ЦА ОЗС, інв. № 639857, арк. 32.

¹⁵ Там же, арк. 33.

¹⁶ Там же, інв. № 529334, арк. 47.

¹⁷ Там же, інв. № 566364, арк. 12.

¹⁸ Там же, інв. № 640016, арк. 32. В цитованому тут документі йдеться про перше визволення Лозової — великого залізничного вузла в Харківській області — у січні 1942 р. в ході Барвінківсько-Лозовської наступальної операції Південно-Західного фронту.

¹⁹ Із ОПК генерал-лейтенанта А. М. Городнянського.

²⁰ Із ОПК генерал-майора Л. В. Бобкіна. Як виняток Л. В. Бобкіну вищестояще командування дозволило взяти з собою на фронт 15-річного сина.

²¹ Із ОПК генерал-майора А. Б. Борисова (Шістера).

²² Із ОПК генерал-майора І. В. Васильєва.

²³ Із ОПК генерал-майора Д. Г. Єгорова.

²⁴ Із ОПК генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенка.

²⁵ Із ОПК генерал-майора А. Ф. Анісова.

²⁶ ЦА ОЗС, картотека безповоротних втрат офіцерського складу в 1941—1945 рр. Облікова карта генерал-майора танкових військ Г. І. Кузьміна.

²⁷ ГУК ОЗС (Москва), матеріали вхідних повідомлень.

²⁸ У т. 5 12-томної «Історії другої світової війни» (М., 1975) на с. 131 говориться про загибель у боях під Харковом генерала А. І. Власова. Однак, за даними автора цього повідомлення, такого генерала у військах, що брали участь в цій битві, взагалі не було.

²⁹ Укр. іст. журн. — 1991. — № 6. — С. 21.

³⁰ ЦА ОЗС, ф. 3475, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

³¹ Там же, ф. 1138, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

³² У 1942 р. О. О. Онуфрієва було представлено до звання Героя Радянського Союзу, однак вищестояще командування відповідних документів у Верховну Раду СРСР не направило, не пояснивши своїх дій жодними мотивами.

³³ ЦА ОЗС, ф. 3474, оп. 1, спр. 20, арк. 150, 151.

³⁴ Там же, ф. 4321, оп. 1, спр. 11, арк. 24.

³⁵⁻³⁶ Там же, ф. 3405, оп. 1, спр. 34, арк. 16.

³⁷ Там же, ф. 1096, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

³⁸ Там же, арк. 8.

³⁹ Там же, арк. 6.

⁴⁰ Там же, ф. 1383, оп. 1, спр. 20, арк. 58.

⁴¹ Із ОПК генерал-лейтенанта В. П. Хоменка.

⁴² ЦА ОЗС, ф. 1488, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁴³ Там же, арк. 9.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵⁻⁴⁶ Там же, ф. 1469, оп. 1, спр. 21, арк. 29.

⁴⁷ ЦА ОЗС, ф. 1322, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, арк. 4.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же, арк. 5.

⁵² Там же, ф. 1656, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же, спр. 72, арк. 189.

⁵⁵ Там же, ф. 835, оп. 1, спр. 4, арк. 91.

⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 87, арк. 6.

⁵⁷ Обставини поранення і смерті М. Ф. Ватутіна детально викладені в матеріалах, опублікованих в «Укр. іст. журналі» (1991. — № 11—12).

⁵⁸ ЦА ОЗС, ф. 1052, оп. 1, спр. 67, арк. 26—27.

⁵⁹ Там же, арк. 27.

⁶⁰ Там же, ф. 20206, оп. 1, спр. 86, арк. 60.

⁶¹ Із ОПК генерал-майора авіації І. П. Виліна.

⁶² Включено також осіб, які були звільнені з посад у діючій армії на Україні і померли не більш як через місяць після цього.